

► 8 Abril, 2019

Helios Gómez, l'art revolucionari, els gitanos i la guerra del 36-39

XAVIER MONTANYÀ

Va ser el millor dibuixant revolucionari, capdavanter al front i a la rereguarda; simpàtic, arriscat, enigmàtic, famós i controvertit. Avui, 8 d'abril, Dia Internacional del Poble Gitano, recordem l'artista antifeixista que, després de García Lorca, més va reivindicar els drets i la cultura dels gitanos

Per als gitanos, aquesta guerra és la seva justificació i reivindicació. A Sevilla, els gitanos de la Cava, de Pagés del Corro i del Puerto Camaronero es van estar deu dies batent-se desesperadament contra Queipo de Llano. A Barcelona, els gitanos de Sants, la barriada de més significació proletària, van ser els primers a mobilitzar-se, i amb escopetes de caça, amb vells pistolots, amb navalles, van tallar el pas, a la plaça d'Espanya, a les forces de la caserna de Pedralbes.'

Heus ací l'extracte d'unes apassionades declaracions d'Helios Gómez a la revista Crónica de Madrid l'octubre del 1936. L'artista era a la capital allotjat a la residència de l'Aliança d'Intel·lectuals

Antifeixistes, recuperant-se de les ferides que va rebre a Mallorca, enrolat com a comissari polític en l'expedició fallida del capità Alberto Bayo per a alliberar les Illes dels feixistes.

'Jo he vist els gitanos batre's com herois al front d'Aragó, a Bujaraloz i a Pina', prosseguia Helios en l'entrevista. 'Van venir gitanos amb la columna Bayo a Mallorca i van desembarcar a Porto Cristo, i allà, en una centúria del Partit Socialista Unificat de Catalunya, hi havia gitanos que van lluitar com lleons en una barricada que es va anomenar de la Mort. I ara mateix, en una columna de cavalleria en procés de formació, els primers inscrits són gitanos. D'aquesta guerra civil que donarà a llum

Hélios Gómez. Moscou, 1933. ARXIU

Eren dies de tinta i pólvora. D'utopies. Anys de batalla i revolució. De morts i repressió

tantes coses magnífiques, ha de sortir, també a Espanya, la reivindicació dels gitanos, la seva integració total a la vida civil.'

Eren dies de tinta i pólvora. D'utopies. Anys de batalla i revolució. De morts i repressió. Després de tres anys de guerra, els qui sobrevisqueren van ser víctimes de presó, exili, camps de concentració i l'eterna repressió. Aquest va ser el paisatge dels temps convulsos en què va viure l'artista Helios Gómez (Sevilla, 1905-Barcelona, 1956) un revolucionari, a cavall en-

▶ 8 Abril, 2019

Fragment de la Capella Gitana, a la Model. ARXIU

tre la realitat, la utopia i la llegenda, fugitiu per Europa i l'URSS, combatent al front i a la rereguarda, dibuixant d'avantguarda i víctima del franquisme, que el va condemnar manta vegada a molts anys de presó.

A mi, me'l va descobrir l'amic Carles Fontserè, que, d'ençà que va tornar de l'exili, als anys setanta, va treballar per investigar i difondre la vida i obres dels seus companys cartellistes del Sindicat de Dibuxants Professionals, fundat en començar la guerra. Especialment, la vida i el

rastrre que va deixar el seu admirat Helios Gómez, el millor de tots, segons que deia Fontserè, home de vida intensa i aventurera, amb més incògnites que no pas certeses, que va conèixer les millors sales d'exposició, moltes trinxeres, i massa presons i camps de concentració.

Abans d'endinsar-nos en la seva vida de film, gràcies als records de Carles Fontserè i les investigacions de la doctora en història de l'art Ursula Tjaden, de la Universitat de Dortmund, l'actualitat obliga avui, Dia Internacional

del Poble Gitano, a abordar la passió d'Helios Gómez envers poble i la cultura gitano.

"Jo sóc gitano...", solia dir Helios amb una espècie de màgia misteriosa quan li sobrevenien problemes difícils de solucionar o passaven coses de difícil explicació, va constatar la doctora Tjaden en les moltes entrevistes que als anys setanta i vuitanta va poder realitzar a gent que l'havia conegut. Tot i això, segons ella, que ell fos gitano de debò, no es pot confirmar ni desmentir. Sí que és clar que, en el cas improbable que no

ho fos de naixença, ho va ser d'esperit, la qual cosa podria ser encara més important i significativa.

De fet, una de les darreres obres de la seva vida, lluny del traç revolucionari d'avantguarda que l'havia caracteritzat, la va pintar durant la seva darrera estada a la presó, del 1948 al 1954. Concretament, a la cel·la 1 del primer pis de la quarta galeria de la presó Model de Barcelona. Es tracta de la *Capella Gitana*, una obra que l'Associació Cultural Helios Gómez i el seu fill Gabriel reivindiquen que sigui restaurada i que es pugui tornar a contemplar, en el marc del projecte de resignificació memorialística en marxa. Tal com sembla fins ara, la possibilitat de restauració encara és en fase d'estudi, perquè l'any 1998, en temps de la consellera de Justícia Núria de Gispert, l'obra d'Helios Gómez va desaparèixer, sense contemplacions, sota una 'higienitzant' capa de calç i de pintura.

L'alliberament del poble gitano

Helios va néixer a Triana, un barri sevillà on vivien molts gitano. Alguns amics seus, a Sevilla, Barcelona, Berlín i Moscou, van explicar a Ursula Tjaden que ell deia que per les seves venes corria sang gitana. Els gitano protagonitzen moltes de les seves obres, que ben sovint firmava amb la creu gitana. També foren motiu de molts dels poemes que va escriure empresonat en les seves llargues estades. Al final de la seva vida recopilava material sobre els gitano i la seva cultura amb la intenció d'escriure'n.

► 8 Abril, 2019

Tot i això, malgrat tantes evidències, ella, la que més ha investigat sobre la seva vida, afirma que no es pot demostrar. 'Deu ser veritat l'afirmació d'alguns, que Helios Gómez era tan gitano com García Lorca? És a dir, per interès social i cultural, no per ascendència i compromís polític?', es demana Ursula Tjaden en el llibre *Helios Gómez. Artista de corbata roja* (Txalaparta, 1996).

Helios va ser detingut i empresonat infinitat de vegades. Sentia una malvolença especial envers la Guàrdia Civil. Ell explicava que, durant la vaga general del 1931, a Sevilla, va ser detingut per la policia i que la Guàrdia Civil va intentar d'arrabassar-los-el per tots els mitjans. Helios temia que li apliquessin la llei de fugides i el matessin per l'esquena en revenja dels seus dibuixos contra la repressió que els de l'institut armat del tricorni exercien a

tota Espanya. Segons l'amic i dibuixant Josep Bartolí, hi ha obres seves que possiblement eren inspirades en poesies de García Lorca. En totes Helios critica els procediments de la Guàrdia Civil, una de les seves obsessions, potser per allò que havia vist i experimentat d'ençà de la seva infantesa.

Les seves paraules, les seves obres i la seva actitud són carregades de passió i reivindicació gitana. La prova més evident n'és l'entrevista publicada a la revista *Crónica de Madrid*, l'octubre del 1936, que he citat al començament d'aquest article. A banda els elogis de la lluita dels gitans contra el feixisme al front de guerra espanyol, l'artista s'esplaia sobre què ha vist a Rússia, on ha viscut un temps.

De fet, Helios va recórrer mitja Europa. Se n'anà d'Espanya per problemes polítics en temps de la dictadura de Primo de Rivera. A París participà en les protestes

contra les execucions de Sacco i Vanzetti, l'expulsaren a Brussel·les, després passà per Amsterdam, Viena, Moscou i Berlín. Sortí d'Espanya anarquista i en tornà comunista.

L'autor de l'entrevista, que signa amb les inicials J.F., fa una descripció de les seves fugides i problemes legals, que, tot i tenir una base certa, fàcilment podria estar una mica inflada pel carisma i la facilitat d'oratòria del protagonista: 'Helios, malgrat la seva joventut, és una personalitat d'excel·lència internacional com a revolucionari. Pot ser considerat un home rècord de persecucions: ha estat detingut per les autoritats de molts països setanta-una vegades i ha estat sotmès a quaranta-dos processos. Expulsat d'Espanya, de França, de Bèlgica i Alemanya, es va refugiar a Rússia, l'únic país les presons del qual no van allotjar el dibuixant.'

A tot arreu va fer exposi-

cions, publicacions, amistats i conquestes femenines. A tot arreu va deixar obra. Va aprendre molt dels corrents més moderns de l'art polític i del grafisme, sobretot a Rússia i Alemanya. Quan tornà a Espanya l'any 1930 amb la caiguda de Primo de Rivera, era un mestre, una figura d'escala europea.

Val a dir que va abandonar l'anarquisme i va abraçar el comunisme amb un fervor extraordinari que ell comunicava públicament i enèrgicament sempre que en tenia oportunitat. Sobre allò que havia vist a Rússia i les virtuts emancipadores dels soviets per al poble gitano, en la mateixa entrevista afirmava això amb total rotunditat:

'Una de les meves millors emocions a Rússia va ser comprovar que els gitans hi han estat totalment integrats en la vida social. A la gran República dels Soviets, els gitans tenen la mateixa categoria social que tots els altres habitants. Treballen en totes les indústries; han format kolkhoz agrícoles que, organitzats i dirigits per gitans, donen un rendiment magnífic. Tècnics en el comerç de ramaderia, en controlen i en fomenten en diverses repúbliques. Al Caucas es dediquen a la cria de cavalls per les necessitats de la famosa Cavalleria Roja. A Moscou hi ha el Tzigane-Teatre, exclusiu per als gitans. Avui molts dels principals artistes del Teatre de l'Òpera són d'aquesta raça. El gitano té una categoria política i social igual a la de tots. Això hem d'aconseguir a Espanya.'

Helios Gómez i Lluís Companys, a la Model. ARXIU

► 8 Abril, 2019

Coberta del recull de dibuixos '¡Visca Octubre! Dibuixos sobre la revolució ibèrica'. HELIOSGOMEZ.ORG

L'Helios Gómez de Carles Fontserè

Carles Fontserè el considerava el seu mestre i un personatge amb una simpatia andalusa especial. L'admirava. Ja de ben jove, Fontserè en copiava l'estil en les il·lustracions que dibuixava per a publicacions carlines, als antípodes de les revistes en què publicava Helios. Cal recordar que Fontserè era fill d'una família petit burgesa tradicionalista i encara no havia abraçat els ideals llibertaris i republicans que el guiarien tota la vida. Ara, no hi trigaria gaire. I potser, entre més, el personatge d'Helios el devia influir decisivament. L'andalús tenia carisma, facilitat d'oratória i dots de comandament. Havia estat elegit President del Sindicat Professional de Dibuixants (SPD)

per aclamació quan va ser fundat l'any 1936. Fontserè en va formar part ja al primer dia, a vint anys. En van sortir els millors cartells de propaganda de la guerra civil espanyola i els més famosos.

Uns quants dies després del 18 de juliol de 1936, Helios Gómez va aparèixer a La Vanguardia en una foto d'Agustí Centelles, amb casc militar, fusell i metralladora. Helios es va enfrontar amb les armes als carrers de la ciutat contra els militars rebels. Més tard, un dia es presentà al Sindicat com a emissari d'ordres del Partit, que va anunciar solemnement: 'Tots els dibuixants han d'estar disposats a ser militaritzats.' La gran majoria ho van acceptar entusiastes, recordava Fontserè. A més a més, somreia burleta. Val a dir que, segons ell, els comu-

nistes havien tingut més bon gust que no els anarquistes a l'hora de col·lectivitzar. En els locals comunistes s'hi menjava millor.

Però la guerra i l'exili va dispersar els dos amics. Quan Fontserè va tornar a Catalunya als anys setanta va seguir el rastre del seu col·lega. Però havia desaparegut. Gràcies a l'atzar d'ensopegar amb un anunci a la premsa, va contactar l'alemanya Ursula Tjaden i el fill d'Helios, Gabriel Gómez. Entre tots tres van ajuntar peces i van reconstruir la vida de l'artista, tant com van poder, tot i que sempre van obtenir més preguntes que no pas respostes. La vida d'Helios és digna d'una pel·lícula i en resten alguns capítols que només ell podria escriure –o fabular– si ells l'haguessin trobat viu a la Barcelona dels setanta.

A mi, sempre m'ha sorprès que Helios Gómez tingués la virtut d'estar a tot arreu gairebé en els moments més interessants. És com el Zelig de Woody Allen.

Coincideix amb Lluís Companys al pati de la Model l'any 1934. Exposa a les galeries Dalmau de Barcelona, a l'ateneu Enciclopèdic Popular i a l'ateneu de Madrid. Tracta Francesc Macià i Ventura Gassol quan s'exilia a Brussel·les. Dibuixa i publica en gairebé totes les revistes revolucionàries i d'esquerres de l'època, tant aquí com a l'estranger. Publica a Berlin *Días de Ira* sota els auspicis del sindicat anarquista AIT.

És comissari de milícies en el desembarcament de les tropes de Bayo a Mallorca. Participa en la formació de l'Aliança d'Intel·lectuals An-

tifeixistes a Barcelona i Madrid. Combat al front sud, on diuen que va matar un capità. És expulsat del Partit Comunista 'per traïdor'. Torna amb els anarquistes de la 26a Divisió –Columna Durruti–, on fa de milicià de cultura. L'any 1938 organitza a la plaça Catalunya una exposició d'homenatge a Durruti, mort a Madrid dos anys abans.

Després de la derrota de l'any 39, travessa els Pirineus amb les restes de la 26a Divisió. Va estar internat als camps de concentració del Vernet, a la Guingueta d'Ix, i Bram, a l'estat francès; i a Bou Saâda, a Algèria. De tornada a l'estat espanyol, es casa, té un fill, funda un grup polític, i és arrestat unes quantes vegades, no sempre per motius clars. La darrera estada a la Model és del 1948 al 1954. Els últims anys de presó van ser durs. És quan pinta la Capella Gitana. No té diners, ni advocat.

El dirigent del PSUC Joan Comorera ingressa a la Model l'any 1954 i li demana al seu advocat que s'encarregui del cas del dibuixant. Descobren que a la mateixa presó hi havia una ordre d'alliberament signada quatre anys abans perquè Helios sortís en llibertat l'any 1950. Ningú no li ho havia comunicat. Va ser retingut il·legalment entre reixes quatre anys de més.

Helios Gómez no va deixar mai de pintar i dir què pensava. No va callar mai. La seva intensa vida de film va ser una lluita permanent amb la justícia, un combat per transformar la realitat en favor dels desposseïts, els proletaris, els gitanos. L'any 1956 es va morir a Barcelona. ■